

ПРОБЛЕМА АРХЕТИПІВ ЯК ДІАЛОГ КУЛЬТУР В ТВОРЧОСТІ Т.Г.ШЕВЧЕНКА

Купцова Тетяна Анатоліївна
старший викладач кафедри іноземних мов, науковий співробітник Центру
гендерних досліджень Дніпропетровського національного університету
залізничного транспорту імені академіка В.А.Лазаряна

У статті досліджується специфіка архетипів колективного несвідомого як діалога культур в творчості Т.Г.Шевченка на основі застосування гендерної методології.

В статье исследуется специфика архетипов коллективного бессознательного как диалога культур в творчестве Т.Г.Шевченка на основе использования гендерной методологии.

Ключові слова: архетип, гендер, Аніма, Анімус, андрогінна природа, колективне несвідоме, культура.

Ключевые слова: архетип, гендер, Анима, Анимус, андрогинная природа, коллективное бессознательное, культура.

На початку ХХІ ст. людство опинилося перед необхідністю розв'язання цілої низки проблем, які стали загальними для усієї світової спільноти. Серед їх сукупності одне з чільних місць займає «культурний та духовний розвиток суспільства». Пошуки шляхів розв'язання цих проблем вимагають нової якості буття в планетарному масштабі. Як підкреслюють дослідники, утвердження української нації в світовому культуропросторі передбачає звернення до її культурних та філософських набутків, що набуває особливої актуальності саме зараз, коли на наших очах відбувається реконструкція національної картини світу. Вчені впевнені, що саме сьогодні перед нами гостро стоїть питання про відродження забутих духовних традицій, народних звичаїв, моральних засад, що неможливо без розуміння головного – системи міжпоколінних зв'язків, котра є основою нації та всього національного життя. Адже відомо, що традиційна етнокультурна інформація може зберігатися тільки передаючись від прадідів до

батьків, а відтак від дітей до онуків. Звертання до минулого зовсім не означає нехтування сьогоденням. Тільки осмисливши минуле, пізнавши витoki своєї культурної історії, можна й чіткіше зрозуміти сьогодення, і уявити майбутнє. Видатний історик Михайло Грушевський визначав цю справу «питанням честі своєї й свого покоління»[3, с.3]. В ньому відображені думки і почуття, загальні для всіх людських істот і, які являються результатом нашого загального емоційного минулого. Як говорив сам Г. Юнг, «в колективному несвідомому вміщується вся духовна спадщина еволюції людини, відроджена в структурі мозку кожного індивідууму» [10, с.70]. Юнг виразив свою гіпотезу про те, що колективне несвідоме складається з могутніх первинних психічних образів, так званих архетипів. Архетипи – первинні моделі, природжені ідеї або спогади, які сприяють тому, щоб люди сприймали, переживали та реагували на події певним чином. Вони не тільки стали шаблони мислення, це «динамічні явища, які проявляються в формі імпульсів таких же спонтанних, як і інстинкти». Мері Хоуп впевнена, що архетипи залишаються незмінними на протязі століть, і всі зовнішні розбіжності лише відображають особливості різних культур [8, с.223]. Як стверджують дослідники, кількість архетипів в колективному несвідомому може бути безмежною. Але в теоретичній системі Юнга чільне місце займають архетипи персони, аніми та анімусу, тіні і самоті. В архетипах аніми та анімусу знаходить вираження визнання Юнгом природженої андрогінної природи людей. Аніма представляє внутрішній образ жінки в чоловікові, його несвідому жіночу сторону, в той час як анімус – внутрішній образ чоловіка в жінці, його несвідома чоловіча сторона. Аналіз культурної і літературної думки великого українського митця та філософа Т.Г.Шевченка, спроба експлікації архетипів колективного несвідомого українського народу в творчості великого мислителя представляється особливо перспективним напрямом не тільки в філософії, але і в культурології, літературі, антропології. У Т.Шевченка немає своєї вибудованої філософської системи, але йому притаманні глибокі філософські роздуми. Іван Мірчук називає поета генієм, в образі якого персоніфікувалися ідеали української нації, її нерозривний зв'язок із

рідним чорноземом, а «... духовне відірвання від матері-землі було взагалі неможливе, бо ціла душа поета всіми своїми коренями врослась у цю батьківську скибу, так що відірвання від неї, від її сил, означало б хіба його духову смерть» [6, с.150].

Григорій Грабович говорить про те, що образ України і досьогодні базується на створеному Шевченком міфіві. Підкреслюючи архетипові виміри шевченкового міфо-поетичного світоуявлення, науковець зауважує невід'ємний глибинний гендерний конфлікт, що пронизує сюжети оповідань та поетичних творів Шевченка. Одним із провідних символів міфічного світоуявлення поета є «нещасливий коханець». Дослідник підкреслює: «Типовим є так само існування загальної симетрії між протагоністами чоловічої та жіночої статі, а звідси – важливі подвійні чоловічі й жіночі виміри творів. ... Прокляття цього світу полягає в непримиренній суперечності чоловічої та жіночої сторін, в неможливості їх об'єднання для дальшого продовження роду й розвитку» [2, с.78-80]. Що стосується особливостей представлення жіночого гендеру у творчості Кобзаря, Грабович зазначає: «В жіночій частині цього світу прокляття реалізується в моделі кохання чи спокушування, за яким спочатку слідує зрада чи розлука, а потім трансформація героїні – або її смерть, або перевертання в якусь надлюдську силу чи злиття з природою» [2, с.78-80].

Науковець зауважує символічність того факту, що український жіночий світ, відображений у творах Шевченка, не гине, а виживає. Грабович підкреслює, що поетом представлено не нормальне, а затиснуте, задавлене життя, втіленням якого стає шлюб без любові. Дослідник висновує: «Ця модель базується на тому ж самому фундаментальному розподілі України, який знаходимо в Гоголя: на жіночу, усталену й мирну половину, та на чоловічу, кочівну й войовничу. Жіночий світ, передбачений даною моделлю, - це саме Україна Шевченкових часів – пригноблена і безпорадна, «жіноча» Україна кріпаків, світ, заселений передовсім покритками та їх нешлюбними дітьми. Стан її буття, визначений становищем жертви, ще більше підсилюється частими мотивами інцесту й згвалтування» [2,

с.78-80]. І зовсім невтішно науковець доповнює свій радикальний висновок твердженням, що «модель розвитку протагоніста чоловічої статі, по суті, та ж сама» [2, с.78-80].

Аналізуючи філософсько-світоглядні засади творчості поета, вітчизняні науковці підкреслюють, що величезне значення має звернення Кобзаря до руху української ментальності, розуміння особливостей якої виявляється, зокрема, у підкреслюванні високої ролі почуттів в житті жінок і чоловіків, важливість кохання у їх внутрішньому світі. А.К.Бичко відмічає співзвучність «екзистенціально – індивідуалістичних рис українського менталітету, що виростають з особливостей способу життя наших пращурів, гуманістично-неоплатонічним орієнтаціям саме східного (візантійського) християнства з його спрямуванням на внутрішню людину, неповторність людського індивіда, особистості. Український неоплатонізм постає живильним джерелом класичної української світоглядної культури XVIII-XIX ст. (від Сковороди до Шевченка)» [1, с.57]. Філософія життя Т.Шевченка характеризується відсутністю застиглих категорій, догм, обрядів; це творча сукупність поглядів, що постійно рухаються в пошуках істини між протилежними твердженнями, спираючись на визначення «непорочних вічних істин», незмінних законів та цінностей, які творять внутрішню структуру шляху (життя), але ні за ким, окрім самого Бога (внутрішнього світобачення), не визнається їхнє знання [7, с.27].

Типовий для творчості Шевченка жіночий образ – це знеславлена, нещасна, гнана всіма жінка, яка все ж не втрачає любові до всього прекрасного в житті, переспівуючи свою журбу. Таку героїню ми зустрічаємо, наприклад, у «Відьмі», де втілено образ простої української жінки, якій притаманна така риса українського менталітету як співучість: «Я співаю. Чи то сиджу, чи то гуляю, все співаю, все співаю, уже забула говорить...» [9, с.581]. Хоча люди обійшлися зле з Відьмою, вона не зламалася, не стала мстивою, не почала ненавидіти людей, які осудили її як покрітку, а навпаки – сама розповідає свою трагічну історію, і намагається залучити до неї співрозмовника. Вона – активна, має сильний

характер, бо не наклала на себе руки після того, як її покинув пан, адже вона почувалась відповідальною за своїх дітей. Вона – прекрасна та віддана мати: блукає світом в надії знайти свою доньку Наталку та сина Івана. Відьма – довірлива людина: знаючи, що пану не можна довіряти, вона знову повторює ту саму помилку, віддавши йому на виховання дітей. Українська жінка – всепрощаюча. І Відьма цьому приклад: навіть після того, як пан обезчещує власну дочку і віддає сина в солдати, вона, повернувшись на Україну, і дізнавшись, що пан занедужав, «набрала зілля та пішла в палати лічить його, помагати, а не проклинати» [9, с.594]. У вічних пошуках та стражданнях Відьму – блудницю спасла любов до людей, доброта, щирість, відвертість та сила духу, яка притаманна всім українським жінкам.

З особливою любов'ю в творчості поета змальований образ поневоленої, зганьбленої, збезчещеної та осміяної людьми матері-покритки. Так, в «Катерині» змальована безвольна, зломлена мати, яка залишила дитину на дорозі зі словами: «Гріхом тебе на світ божий мати породила; виростай же на сміх людям! Оставайся шукать батька, а я вже шукала» [9, с.39]. Сама ж вона закінчила життя самогубством: «Прийми, боже, мою душу, а ти – моє тіло! Шубовсь у воду! Попід льодом геть загуркотіло» [9, с.581].

У «Наймичці», навпаки, змальований ідеал справжньої матері з сильною волею, яка заради щастя сина приносить в жертву своє життя, підкинувши його заможнім людям йде в цю сім'ю наймичкою й все ладна була робити заради дитини: Так і пада, ніби мати; / В будень і в неділю / Головоньку йому змиє / Й сорочечку білу / Що день божий надіває. / Грається, співає, / Робить возики, а в свято- / То й з рук не спускає [9, с.288].

Наймичка все життя докоряє собі та журиться в скоєному, вдячна всією душею людям, які підібрали та виховують її сина: За що вони мене люблять? / За що поважають? / О боже мій милосердний! / Може, вони знають... / Може, вони догадались; / Ні, не догадались; / Вони добрі... [9, с.292].

Любов до сина та турбота про його майбутнє зробили її сильною: тільки перед смертю вона зізнається Маркові, що вона його мати і просить вибачення: Прости мене! Я каралась / Весь вік в чужій хаті... / Прости мене, мій синочку! / Я...я твоя мати... [9, с.298].

Аналогічний образ сильної матері, з добре вираженим архетипом Анімусу, змальований в «Слепой». Ця мати стоїть на сторожі чистоти своєї доньки, береже її. Після того, як нелюд-пан хотів збезчестити дочку, мати зарізала тирана, підпалила двір і сама знайшла смерть в вогні. Вона – архетипічний образ Бунтарки, безстрашної, сильної, готової на смерть, сповненої почуття помсти, навіть люті.

В «Марії» вирізблений ідеальний архетипічний образ скорбної матері, яка бачила муки і смерть сина, образ Божої Матері – Марії, яка: « ...за сином / Святая мати всюди йшла, / Його слова, його діла - / Все чула й бачила, і мліла, / І мовчки трепетно раділа, / На сина дивлячись» [9, с.641]. В цій поемі особливо примітно те, що Шевченко вивів українську поневолену жінку в світ святості та гідності: «Розп'яли / Й тебе, як сина. Наплювали / На тебе, чистую, кати; / Розтлили кроткую! а ти... / Мов золото в тому горнилі, / В людській душі / возобновила, / В душі невольничій, малій, / В душі скорбящей і убогій» [9, с.643].

Заради дітей та своєї рідної землі, українські жінки, навіть в патріархальному суспільстві, здатні були проявити найкращі архетипічні риси свого анімусу: «Жінки навіть з рогаками / Пішли в гайдамаки» [9, с.105].

Відданому, вірному, щирому образу ідеальної матері протиставляється аморальний, жорстокий, егоїстичний, негативний її образ, який, зокрема, представлений в «Утоплений». Горе-матір покинула свою доньку, щоб «годували люди», «з жонатими, з парубками пила та гуляла, поки лихо не спіткало, незчулася, як минули літа молодії ...» [9, с.146]. А коли її донька Ганна виросла, «кароока, як тополя серед поля гнучка та висока», і кругом неї почали витись козаки «як хміль отой», стара мати розгнівалася, і «катувала», і «мордувала», і отрутою напувала, а як не допомогло, «нелюбу дитину втопила».

Окрім архетипічного образу Матері, Шевченко репрезентує романтичний, ніжний, чистий образ української дівчини. Такою в «Гайдамаках» є Оксана, Ярина в «Сліпому», яка довго та вірно чекала свого Степана, а одного разу, побачивши сліпого молодого кобзаря, впізнала в ньому свого коханого, і не відреклася, не розлюбила, а навпаки, ладна була на все, аби він залишився з нею: «Оставайся, Степаночку! / Коли не хочеш братись, / То так будем. Я сестрою, / А ти мені братом, / А дітьми йому обоє, / Батькові старому. / Не йди, серце, Степаночку, / Не кидай нас знову» [9, с.263].

Трагічний образ дівчини Марини, яку пан забрав в свої покої, благав, щоб вона зглянулась на нього. У дівчини не вистачило сили пережити трагедію приниження, «вона сохне, в'яне», і збожеволівши, помирає [9, с.427].

Чоловічі образи в Шевченка представляють особливий інтерес. З одного боку, вони мужні, сильні, непримиренні, навіть жорстокі та агресивні в боротьбі з ворогами, а з іншого - вони не соромляться проявити свою Аніму: вони ніжні, щирі, сентиментальні, надійні, лагідні до жінки. Так в «Гайдамаках», Ярема – добрий та багатий душею хлопець, він називає Оксану «серденьком», «рибчиною», «голубкою», «пташкою». Навіть не соромиться своїх сліз: «Та й заплакав сіромаха, / На кий похилившись. / Плаче собі тихесенько...» [9, с.81]. Щирий в своїх почуттях він хоче зробити свою кохану щасливою: «Одягну тебе, обую, / Посаджу, як паву, - / На дзиґлику, як гетьманшу, / Та й дивитись буду; / Поки не вмру, дивитимусь» [9, с.82]. Як бачимо, найвищим ідеалом для нього служить кохання. Але особиста кривда і горе (титаря убили, а Оксану украли) робить його сильним та рішучим: «... Тяжко йому, / Тяжко, а не плаче. / Ні, не плаче: змія люта, / Жадна випиває / Його сльози, / Давить душу, / Серце роздирає» [9, с.103]. Він вболіває за свій понівечений народ і йде в гайдамаки, де проявляється його особистий архетип – архетип Воїна – захисника. Ярема вражає нас своєю неабиякою силою та хоробрістю, жорстокістю та люттю: «А Ярема – страшно глянуть - / По три, по чотири / Так і кладе» [9, с.101]. Від його жорстокості навіть «кати-ляхи трусилися, мліли».

Заради кохання український чоловік навіть здатний відректися від своєї нареченої, аби вона була щаслива. Так, в «Сліпому» таким прикладом являється Степан, який повернувся з полону сліпим калікою, і, розуміючи, якою обузою він стане для своєї Ярини, стає мандруючим кобзарем. А зустрівшись з нею, говорить: «Ні, не треба, мій таточку, / Не треба, Ярино! / Подивіться: я загинув, / Навіки загинув. / За що ж свої молодії / Ти літа погубиш / З калікою...» [9, с.263].

Інший чоловічий образ представлений в Шевченка в трагічному образі кріпака-інтелігента в «Варнаку», якого тяжкі життєві соціальні обставини винудили подавити в собі Духовну людину і стати жорстоким та агресивним Блудним сином: «Ходив три года я з ножами, / Неначе п'яний той різник. / До сльоз, до крові, до пожару, / До всього, всього я привик. / Було, мов жабу ту, на списі / Спряжеш дитину на огні / Або панянку білолицю / Розіпнеш голу на коні...» [9, с.400].

Архетип Воїна представлений в творчості Шевченка і в образах козаків, і їх легендарного ватажка другої половини XVI ст. Івана Підкови, який уособлював вічний нестримний потяг українського чоловіка до волі, його відвагу, благородство, ширину думок та дій. Він лідер, активний та цілеспрямований: «Закрутивши чорні уси, / За ухо чуприну, / Підняв шапку – човни стали. / «Нехай ворог гине! / Не в Синопу, отамани, / Панове – молодці, / А у Царград до султана поїдемо в гості!» [9, с.63].

Образ Підкови уособлює в собі всіх український отаманів, які боролись не на життя, а на смерть заради своєї неньки – України і її поневоленого народу заради волі, бо для українського чоловіка – воля понад усе: «Оженись на вольній волі, / На козацькій долі; / Яка буде, така й буде, / Чи гола, той й гола» [9, с.233].

Тарас Григорович Шевченко перший в повній силі став на захист прав української жінки, викривши знущання над нею, над її гідністю і чистотою, викриваючи патріархальне суспільство, яке доводить жінок до трагізму. Він підніс жінку, скривджену, осміяну, зганьблену на новий щабель – щабель рівноправної та гідної людини, звеличивши її вірність, духовну красу, щирість, милосердність; і

довівши, що вона не наймичка, не сова, не відьма, а рівноправна духовно-багата людина. Та все ж жінку він бачив перш за все матір'ю, бо для нього: «Нічого кращого немає, / Як тая мати молодая / З своїм дитяточком малим» [9, с.501].

Цілком слушною є загальна оцінка О.Гриценком особливостей формування провідного маскулінного типу на основі міфологеми героя-бунтівника та виникаючого із цього конфлікту між гендерами у творчості Т.Шевченка. Науковець зазначає: «... в конфлікті між самовідданою жіночою любов'ю та чоловічим бойовим побратимством безумовно першість, навіть ціною жіночого життя (яке, ясна річ, вартує набагато менше за життя чоловіче) належить останньому» [4, с.49].

Дослідники зазначають, що до Шевченка українське письменство ще не було національною літературою, а лише типовим регіоналізмом. Його творчість стимулювала зростання української національної свідомості і перехід від Малоросії до України.

Все вищезначене спонукає погодитись з оцінкою творчості Т.Г.Шевченка, даною Т.Даренською, яка зазначає: «В українській культурі серед митців, які органічно виразили національний образ світу, головне місце належить Тарасові Шевченку, особливо його поетичній творчості, що набула функції своєрідного «Євангелія українців» - тобто метатексту, у якому засобами художньої символіки опредметнено основні смисли, цінності, цілі й завдання життя українського народу в його минулому, сучасному й майбутньому. Цей метатекст є не тільки скарбницею колективної пам'яті, але й набуває *програмового* характеру: він визначає й визначатиме сам *спосіб бачення* колективною національною свідомістю тих чи інших явищ історичного, соціально-політичного, культурного й морального буття української нації» [5, с.37-38].

Література

1. Бичко А., Бичко І. Кордоцентрично – бароковий контекст української філософії: феномен Сковороди // Сковорода Григорій: Ідейна спадщина і сучасність. - К.: Наук.д., 2003.
2. Грабович Г. Поет як міфотворець: Семантика символів у творчості Тараса Шевченка. – К.: «Часопис «Критика»», 1998. – 2-е вид.
3. Михайло Грушевський. Історія України. – К.: Либідь, 1992.
4. Гриценко О.А. «Своя мудрість»: Національні міфології та «громадянська релігія» в Україні – К.: УЦКД, 1998.
5. Даренська Т.В. Архетип Матері і його специфіка в українській культурі // Філософські дослідження: Зб. наук. праць. – Луганськ: СЛУ, 2001.
6. Мірчук І. Світогляд українського народу: Спроба характеристики // Мірчук І. Філософські студії /За ред.М.Шафовала і Р.Яремка. – Мюнхен: Український Вільний Університет. – Серія: Монографії.
7. Плющ Л. Християнська філософія Шевченка // Сучасність. - 1997. - № 3.
8. Хоуп М. Сущность женщины // Ее сила, тайна, архетипы. Ее богиня. – М.: ООО Изд. дом «София». - 2006.
9. Шевченко Т. Кобзар. - К: «Видавництво Академії наук УРСР», 1963.
10. К.Г. Юнг. Сознание и бессознательное. – Минск: Попурри, 1998.